

K.KARIMOV'TIŃ «AĞABIY» ROMANÍDA GÓNERGEN SÓZLERDÍŃ QOLLANÍLIW ÓZGEHSELIKLERI

J.Tańirbergenov

QMU docenti, PhD.

A.Usnatdinov

QMU 2-kurs magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14101125>

Annotaciya. Bul maqalada Qaraqalpaq jazıwshısı K.Karimov'tıń «Ağabiy» romanında gónergen sózlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri berilgen. Jazıwshınıń romanda gónergen sózlerdi qollanıw stili, ózgeshelikleri mısallar tiykarında talqılانған

Tirek sózler: Basqarıw islerine baylanıslı sózler, Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı sózler, Úy buyımları, Áskeriy islerge hám qural-jaraq atamalarına baylanıslı sózler

THE DISTINCTIVE USE OF DIALECT WORDS IN K. KARIMOV'S NOVEL «AGABIY»

Abstract. This article discusses the unique use of dialect words in the novel Agabiy by Karakalpak writer K. Karimov. The writer's style and distinctive use of dialect words in the novel are analyzed with examples.

Keywords: "Words related to administrative matters, terms related to clothing and accessories, household items, terms related to military matters, and weapon names.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ В РОМАНЕ К. КАРИМОВА «АГАБИЙ»

Аннотация. В этой статье описаны разновидности применения исторических слов в романе "Агабий" каракалпакского писателя К.Каримова. Анализ включает в себя стиль и разновидности использования старых слов в романе писателя с помощью примеров.

Ключевые слова: "Слова, связанные с административными делами, термины, связанные с одеждой и аксессуарами, предметы домашнего обихода, термины, связанные с военными делами и названия оружия.

Jazıwshı K.Karimov'tıń «Ağabiy» romanı óziniń kórkemlilikigi, tillik ózgeshelikleri, bay tematikası menen ajralıp turadı. Onıń leksikasında xalqımızdın ótmishi, kún-kóris jaǵdayı, úrp-ádet hám dástúrleri, basqa xalıqlar menen mádeniy hám ádebiy baylanısları, qaraqalpaq xalqınıń XVII–XIX ásirlerdegi jasaw turmıs tárizi óz sáwlesin tapqan til birlikleri bar ekenligin ańlaymız. Solardıń qatarında gónergen sózler sol dáwirdin kóritin, kartinasın ashıp beriwshi til birlikleri esaplanadı. Olardı shıǵarma tilinde kóplep ushıratıwǵa boladı.

Romanda xalqımızdın sol dáwirdegi jasaw tárizine, jámiyetlik-siyasiy islerge, mámleketti basqarıw islerine, kiyim-kenshek atamalarına, xalıqtın sociallıq-ekonomikalıq jaǵdayına baylanıslı gónergen sózlerdin mánilik ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, olardı tematikalıq jaqtan birneshe toparlarǵa ajıratıq.

1. *Basqarıw islerine baylanıslı sózler.* K.Karimov'tıń «Ağabiy» romanında sol dáwirdin jámiyetlik-siyasiy islerine baylanıslı jumsalǵan sózler kóplep qollanılǵan. Bul toparǵa kiriwshi sózler mámleketti basqarıw islerine, hámel, adamlardıń sociallıq jaǵdayın bildiretuǵın gónergen sózler bolıp esaplanadı.

Misallar: Biraq *ámirden* qollaw bolatuǵın bolsa bas qatırıp kóriwge boladı (I, II, 56-bet).

Qaysı *ámir*, qaysı *sultan*, qaysı *xan* itaat etiwshi, xızmetke taq turıwshı puqarasın jaqsı kórmegen (I, II, 57-bet). Bir kúni *xan* láshkerine nóker alıwǵa kelgen Subxan júzbasınıń kózine tústi (I, II, 30-bet). Biz *aqpatsha* aǵzamınıń xızmetlerindemiz, al siz qaysı wálayattan bolasız? (III, 53-bet). *Qusbegi* albırıǵanın jasırmaqshı bolıp, belindegi enli qamarın asıqpay sheship, saqshıǵa usındı (I, II, 123-bet). Ol Shımbay pristavınıń *pashshabı* bolıp, bazardaǵı tártipti qadaǵalaw ózine tapsırılǵan edi (III, 4-bet).

Aǵabiy – Xiywa xanı tárepinen 1859-jılı engizilgen qaraqalpaqlar ushın eń joqarı basqarıw organı bolǵan. Bul lawazım engizilgeninen baslap Qaraqalpaq jerlerin Rossiya basıp alǵanǵa shekem ataqlı biy Erejep biy basqarǵan. Bul lawazım keyin ala joǵalıp, házirgi waqıtta qollanılmaydı. Mısalı: Ol payıtlarda Erejep *aǵabiydın* abıroyı ósip turǵan waqıt bolsa kerek (III, 11-bet).

Aǵa sózi áskeriy emes, jay – basshı, bas adam mánisi menen de qatar qollanılǵan. Qáytken de ótken waqıtlarda *aǵa* sózi jası ulken er adam degen maǵanası menen qatar, bas, basshı, el (ruw, xalıq) basshısı ásker basshı degen awıspalı maǵanada jiyi qollanılıp, terminlik sıpatqa iye bolǵanın kóremiz. *Aǵa* sóziniń bir gezdegi bas, basshı degen awıspalı mánisi erterekte qalıplesken el aǵası, ot aǵası degen dizbeklerdiń bar ekenligi menen dálillenedi.

«Biy» sózi erte dáwirlerde daw-jánjellerdi, shatasqan máselelerdi sheship, biylik etiwshi adam. Mısalı: Oyanıp úlgergenler: qońsı otawdaǵı Qulshı menen birge kelgen *biyler*, atqosshılar tura-tura seyistiń bolıp atırǵan otawı janındaǵı sırtı jıńıl menen qorshalǵan atqoraǵa asıqtı (I, II, 69-bet).

Oyaz – Patsha Rossiyasında 1929-jılǵa shekem guberniya quramındaǵı adminstrativ aymaqlıq bólim [1]. Mısalı: Oyaz pristavı ne ushın shaqırdı eken? (I, II kitap, 148-bet).

Tóre – feodallıq jámiyette ústemlik etiwshi, biylewshi adam, aqsúyek. Mısalı: Orıs *tore* menen birneshe mártebe ushırasıp, izinde tamır bolıp ketiwine pristavtıń sol bashqurt *báshiri* sebep bolǵan (III, 47-bet). *Báshir* – pristavtıń xatkeri usılay atalǵan.

Atalıq – revolyuciyaǵa shekemgi puqara xalıqtıń ústinen húkimlik etiwshi, el basqarıwshı, ámeldar kisi. Mısalı: Biyler hayran bolıstı, endi olar biyler emes, beglerbegiler menen *atalıqlar*, nayıplar edi (I, II, 453-bet).

Sonıń menen birge, bul dáwir aralıǵında mámleketlik dúzimde rus tiline tán bolǵan basqarıw organlarınıń atamaları hám lawazımların kóbirek ushıratamız.

Bolis – patshalıq Rossiyaǵa uezdiń bir bólimi bolıp esaplangan eski administrativlik-territoriyalıq bóliniw, volost. Mısalı: Ózi tatar yamasa bashqurtlar arasında júrip turkiy tilde azı-kem úyrengen bolsa kerek, dilmashtı shaqırmay-aq *bolıstı* ózi tergewge kiristi (III, 54-bet).

Joqarıda berilgen misallardaǵı *ámir*, *xan*, *sultan*, *patsha*, *qusbegi*, *pashshap*, *biy*, *aǵabiy*, *atqosshı*, *tóre*, *inaq*, *jállad*, *oyaz*, *bolis* degen sózler romandaǵı waqıyalar bayan etilgen dáwirge tiyisli basqarıw islerine baylanıslı jámiyetlik-siyasiy sózler bolıp tabıladı.

2. *Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı sózler*. Kiyim-kenshekler hárbir dáwirde óz zamanına say ózgeriske ushırap, ayırımları qollanıwdan shıǵıp qalıp otırǵan. K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanında súwretlengen waqıyalar tariyxıy proceslerdi sáwlelendirenlikten, onda gónergen sózler dáwir koloritin beriw ushın jumsaladı.

Romanda tariyxıy waqıyalar sóz etilgenlikten, onda ushırasatuǵın kiyim-kenshek atamalarınń derlik barlıǵı tariyxıy kiyimler bolıp tabıladı.

Degeley – ernegi júnli teri menen ádiplengen, gezlemeden tigilgen, malaqayǵa uqsas bas kiyimniń bir túri. Mısalı: Ernegin qarakól teri qoyıp tigilgen *degeleyiniń* tısın aylandırıp kiydi (I, II kitap, 79-bet).

Sálle – hár túrli gezleme materiallardan orap islengen bas kiyim. Mısalı: Shoq saqalı shıraylı júzine qup jarasıp turǵan, orta jaslardaǵı ámir basına *sálle* orap, ústine kelte jeńli qırmızı reńli shapan kiyip, beline altın toǵalı kámar baylaǵan edi (I, II, 56-bet).

Jawlıq – basqa jamılatuǵın úlken hám uzın oramal [2]. *Jegde* – «shapanǵa usas bolǵan, biraq onıń jeńleri bolmaǵan, kiyim-kenshektiń bir túri» mánisinde qollanıladı. Mısallar: ...molla menen qazı-kálanlardıń kelisigin keltirip orap, bir ushın iynine taslap qoyǵan *sálleleri*, *aq jawlıq* taslaǵan, *kiymeshek* kiygen, *jegde* jamılǵan, *aydınlı oramal*, *mádeli oramal* tartqan keywanılar menen kelinshekler, *sáwkele* kiyip, *ónir monshaq*, bolmasa *baqa túyme* asınǵan qızlar... (III, 21-bet).

Kamzol – «er adamlardıń hám hayal-qızlardıń ústine kiyetuǵın ústki kiyimi» mánisinde jumsalǵan. Mısalı: Aydınlı oramalıń qayta orap, üstindegi ğijim maqpal *kamzolınıń* qarsı ilgegin ilip bolıp, taǵı sheshti (III, 8-bet).

Beshpent – «qız-kelinshekler kóylektiń sırtınan kiyetuǵın ústki kiyim» mánisinde qollanılgan. *Shapan* – órmekte toqılǵan hám túrli gezleme materiallardan ishine paxta salıp tigilgen uzın sırtqı kiyim. Mısallar: Kóylek tigip, haytta, toylarda *beshpenttiń* ishinen kiyse, kózge osnhelli taslanbaydı (I, II, 316-bet). «Ózgeler kórsin» degen kibi bolıs *duwqat shapanınıń* kókiregin ayqara ashtı, mawıtı beshpentiniń kókireginde bolsa orden sawlat tógip turar edi (I, II kitap, 52-bet).

Biz joqarıda sóz etken kiyim-kenshekler, bas kiyimler ata-babalarımızdıń burınǵı waqıtları kiygen kiyimleri. Házirgi kúnde bunday kiyimlerdeń ayırım túrleri ǵana shapan, kamzol, taqıya qollanıladı.

3. *Úy buyımı atamalarına baylanıslı sózler*. Hár bir xalıqtıń milliyliǵın kórsetiwshi úy tutınıw buyımları bolǵanı sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń ótmishine, kún kórisine baylanıslı úy tutınıw buyımları K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanı tilinde óz kórinisin tabadı. Romanda pazna, kewsen, otaw, qos, kerege, qaqıra, sabayaq, sandıq, boqjama hám t.b. sózler jiyi qollanılgan. Mısallar: Ákesi Bozay at taǵalaǵan, shıńǵóbız soqqan, oraq penen beldiń, ketpenniń, *paznanıń* ustası – temirshi edi (I, II, 211-bet). Biziń *kewsendi* qashan bereseń, awılıńa dán tiyep qaytatuǵın arba jibere bereyin be? – dep qoyadı usta jiyen bir jaǵı oyın, bir jaǵı shın (I, II, 261-bet). Qojamıyar biy bas bolıp kelgen mańıtlardıń otawın tabıwı kerek (I, II, 74-bet). Otın kóp, seksewil degeniń qol sozım jerde turıptı, úyler menen *qoslardıń* arasına derlik hár adımda jaǵılǵan ot pútkil átiraptı jaqtırtıp jibergendey kórinedi (I, II, 29-bet). *Keregeden* qınaptaǵı qılıshı taǵılǵan, bir jaǵında qayqı qanjar ilingen, toǵası gúmisten, al ózi ógizdiń terisinen iylengen, eni yarım qarıs keletuǵın kámarın beline bayladı (I, II, 5-bet). Páskeltek etip atpa ılaydan salınǵan tamlar, bolmasa qamıs *qaqıralar* tar kóshelerdiń boylarında bir-birine iyin tiresip turıptı (III, 21-bet). *Sandıǵı* menen sabayaǵı, boǵjaması menen qarshını, júǵı menen *kerğisi* kemistaǵı! (III, 109-bet).

Óziñiz joq ta oylasıqsız bir is qılıp qoydıñ, – dedi Jarqınay qız waqtında óz jasawı menen birge alıp kelgen, tek Qayır kelgende ğana *sabayaqtan* shıǵarılıp, qımız quyılatuǵın ıdı-saplı ayaqqa babında ashıǵan, kópirip turǵan qımız toltırıp atırıp (I, II, 426-bet). ...kiyizler menen kórpe-tósekti *boǵjamaǵa*, qazan-tabaǵın *qarshınǵa*, kese-shaynegi barlar, onday ıdısların shınıqaplarǵa salıp kóliklerge artıwǵa tayarлана berdi (I, II, 47-bet).

4. *Tóseniw hám tutınıw buyımlarına baylanıslı sózler*. Xalqımız úy ruzgershiligine de óz aldına kewil bólgén. Hár bir xalıqtıń milliyligin kórsetiwshi úy tutınıw buyımları bolǵanı sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń ótmishine, kún kórisine baylanıslı úy tutınıw buyımları roman tilinde óz kórinisin tabadı. Úy buyımlarınıń geyparaları kiyim-kenshekler sıyaqlı óz dáwiri ushın xarakterli bolıp, házirgi kúnde qollanıwdan shıǵıp qalǵan. Romanda *tóseniw*, *tutınıw* buyımlarına baylanıslı *qorjin*, *kiyiz*, *kepshek*, *shipta*, *boyra*, *keli*, *kelsap*, *kewsen* gónergen sózleri qollanılgan.

Mısallar: *Qorjındı*, aqsham jamılıp qalǵıǵan qasqır ishigin keregege ildirdi (I, II, 5-bet).

Kiyiz tutılǵan qara úydiń japsarındaǵı qasqır terisiniń ústinde tonın jamılıp qalǵıwǵa beyimlesken Qulshı biy tonnıń ıssılıǵınan ráhátlenip, kózlerin jumdı. (I, II, 17-bet). Kóp ótpey qolına dán tolı *kepshek* kótergen hayal kórinde. (III, 207-bet). Berkinbaydıń eski qaraúyinen hárdıyım "jamǵır bir jawsa, úydiń ishi eki jawıp", ishke tóselgen *shipta menen boyranı* hár kúni sırtqa jayıp, qurǵatıp alıwǵa tuwra keledi (III, 227-bet). Bul iste *keli menen kelsap*, aǵash toqpaq, júń sabaytuǵın, sabawlar, qızıl júńıldıń qayısqaq shıbıqları, qullası júweri bastan dánin ayrıwǵa imkan jaratatuǵın hámme nárese iske salındı (III, 229-bet). Al, *kewsendi* Seyilxannıń jarımjan balasınıń úyine aparılǵan, – dep tapsırdı (III, 229-bet).

Qaraqalpaq xalqı házirgi waqıtta úy turmısında kerekli bolǵan hár qıylı zatları salıp qoyıwda hám olardı saqlawda materiallardan, gezlemeden, shiysheden islengen ıdıslardan paydalanadı. Ertede xalqımız aǵashtan, ılaydan, teriden, hár qıylı palız eginlerinen islengen ıdıslardı paydalanǵan. Sonlıqtan da bul toparǵa kiretuǵın úy buyımları atamalarınıń ayırımları tilimizde qollanıwdan shıǵıp qalǵan yaki bolmasa siyrek ushırasatuǵın sózler toparına kiredi.

Máselen, palız ónimleriniń biri – qabaqtan islengen ıdıslarǵa *may qabaq*, *suwqabaq*, *ıdısqabaq*, *awız qabaq*, *ayran qabaq* hám taǵı basqa da túrlerin jatqarıwǵa boladı.

5. *Áskeriy islerge hám qural-jaraq atamalarına baylanıslı sózler*. Shıǵarmada sáwlelengen dáwirde urıs islerinde qollanılatuǵın qural-jaraqlardıń túrlerine *qılısh*, *nayza*, *qanjar*, *qalqan*, *dubılǵa*, *sawıt*, *sadaq*, *shoqmar*, *oq jay*, *dúpeń*, *aybalta* sózlerin kirgizsek boladı. Mısallar: Hámmege “tayarlan” degen buyırıq berilgen sıyaqlı kim janında jatqan *shoqmarın*, kim *nayzasın*, “ornında turıp pa” degen yańlı qarmalap kózlerin uwqaladı (I, II, 113-bet). Basınan taslamaytuǵın temir *dubılǵasın* jelkesine qaray ısırıp qoydı (I, II, 87-bet). *Dúpeńler* oqdarı iyisin saǵındı (I, II kitap, 122-bet). Dushpan *sadaǵı* ısırıp kelip Bektemirdiń kókiregine qadaldı (I, II, 133-bet). Jeńi shıǵanaqqa keletuǵın kózgenek polat *sawıt* sheshilmedi (I, II, 134-bet). Kópshiliginiń qollarında quralı, *qalqanı*, iyinlerinde qara mıltıq penen *sarı jayları* bar (I, II, 83-bet).

Romanda urıs jaǵdayında sawashtı basqarıw sistemasına baylanıslı hámel atamaların bildiriwshi *júzbası*, *mıńbası*, *ásker*, *láhker*, *eliwbası*, *onbası* sıyaqlı gónergen sózler de ushırasadı. Mısallar: Astına qara buwdan at mingen, murtı endi tap bergen jigit shıǵıp kelgende *mıńbasınıń* óz áskerlerinen kútkén úlken úmiti pushqa shıqqanday tuyıldı (I, II, 321-bet). *Júzbası da*, *onbası da* buyırıq bere berip, qanıma toydırdı (I, II, 120-bet). Ámirdiń *láhkeri* qalaǵa jaqın jerdegi bir awılда turatuǵın edi (I, II, 119-bet).

K.Karimovtın «Aǵabiy» romanında qollanılǵan áskeriy islerge baylanıslı terminlerdiń kópshiligi áskeriy qural-jaraq atamaları bolsa, ayırımları áskeriy lawazımlardıń atamalarınan ibarat.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshınıń «Aǵabiy» romanı tilinde jumsalǵan gónergen sózler ózleriniń shıǵarma tilinde qollanıwı arqalı xalıqtıń milliy ózinsheligin, tariyxın, sonıń menen birge qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw basqıshlarınan derek beretuǵın bay material sıpatında joqarı bahalanadı. Olardıń mánilik ózgesheliklerin úyreniw qaraqalpaq tili tariyxı, tariyxıy dialektologiyası, leksikologiyası ushın úlken áhmiyetke iye.

REFERENCES

1. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. IV том. – Б. 382.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. II том. –Б. 188.
3. Каримов К. Ағабий. Тарийхый роман. I, II китаплар. – Нөкис: Билим, 2017. – Б. 476.
4. 4. Каримов К. Ағабий. Аққапшық. Тарийхый роман. III китап. – Үргениш: Хорезм, 2016. – Б. 267.